

Ο Καστοριάδης και η ψυχανάλυση

Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, η τεράστια σημασία του φροϊδισμού έγκειται στο ότι αποτελεί την πρακτικο-ποιητική¹ εκείνη δραστηριότητα που καθιστά πραγματοποιήσιμη στο ατομικό επίπεδο την ανάρρηση του υποκειμένου στην αυτονομία.

Η αυτονομία, που δεν μπορεί ουσιαστικά να πραγματοποιηθεί παρά μόνο στο βαθμό που αθροώνεται με την πολιτική αυτονομία, συνίσταται στην εγκαθίδρυση μιας νέας σχέσης του συνειδητού με το ασυνείδητο, μιας σχέσης που δεν θα καταργεί, καταστέλλει ή αγνοεί το ασυνείδητο, αλλά θα ανοίγει μια δίοδο ανάμεσα στις δύο αυτές αρχές, με σκοπό την κυριαρχία του συνειδητού πάνω στις ενορμήσεις.

Η πρόταση του Freud «όπου ήταν Αυτό, πρέπει Εγώ να γίνω» (wo Es war, soll Ich werden) θέτει ως πηγή του νόμου όχι όσα επιβάλλει το ασυνείδητο, είτε αυτά συνίστανται σε γονεϊκές απαγορεύσεις είτε σε ορμικές φορτίσεις που πρέπει να εκτονωθούν, αλλά ένα Εγώ που έχει αντικαταστήσει την αρχή της ηδονής με την αρχή της πραγματικότητας, που έχει με άλλα λόγια καταφέρει να παρεμβάλλει ανάμεσα στη φύση τη συγγή απαγόρευση και την πράξη, την εμπειρία και τη σκέψη.

Η κυριαρχία του Εγώ πάνω στο ασυνείδητο, αυτό που ο Lacan ονομάζει «ο λόγος του Άλλου», δεν αφορά απλώς στην καθυπόταξη των ενορμήσεων, αλλά κυρίως στην αντικατάσταση ενός λόγου που υπάρχει εντός του υποκειμένου και είναι ξένος προς αυτό από ένα λόγο του οποίου πηγή και αρχή είναι το ίδιο το υποκείμενο. Αυτό σημαίνει ότι το ασυνείδητο δεν είναι απλώς το ζώο ή η φύση μέσα μας, αλλά κάτι πολύ περισσότερο που παραπέμπει απευθείας στο κοινωνικό: είναι οι επιθυμίες, οι φόβοι, τα αισθήματα, οι φαντασιώσεις, όπως και οι απαιτήσεις, οι παραστάσεις ή οι προσδοκίες που κληροδοτούνται στο υποκείμενο από τους γονείς —όχι απλά άτομα, αλλά φορείς του κοινωνικού φαντασιακού— ήδη πριν από τη γέννηση του υποκειμένου και που επενδύονται φαντασιακά από αυτό. «Το υποκείμενο κυριαρχείται από ένα φαντασιακό που βιώνεται σαν πιο πραγματικό απ' το πραγματικό αν και αγνοείται σαν τέτοιο, ακριβώς διότι αγνοείται σαν τέτοιο»².

Η πρακτική της ψυχαναλυτικής θεραπείας έχει ως στόχο της την αναδιοργάνωση αυτού του περιεχομένου και την απέκδυσή του από κάθε φαντασιωτικό περιεχόμενο. Στοχεύει επομένως στο να κάνει το υποκείμενο να υπερβεί την ξένωσή του στο ατομικό επίπεδο, μέσα από την εκ νέου λήψη της ιστορίας του ως παρόντος που πρέπει ν' αναδημιουργηθεί και να τροποποιηθεί. Καθίσταται έτσι το άτομο, που δεν είναι καθόλου ένα υπερβατικό εξω-

¹ Η Κατερίνα Κέη είναι υποψήφια διδάκτωρ Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ιστορικό υποκείμενο, αλλά ένα άτομο πέρα για πέρα κοινωνικό, κύρια αρχή των δυνατοτήτων του και αυτο-δημιουργός του εαυτού του, στο εσωτερικό της ίδιας της κοινωνικο-ιστορικής θέσμισης.

Η ψυχανάλυση, φέρνοντας στην επιφάνεια τον τρόπο του είναι του ασυνειδήτου (που αγνοεί το χώρο, το χρόνο, την αντίφαση, το καλό ή το κακό) και καθιστώντας την ονειρική ανάλυση κύριο μέσο της πρακτικής της, έθεσε σε βαθιά αμφισβήτητη τη λογική, οντολογική και ηθική τάξη της κοινωνίας· ταυτόχρονα όμως, κι εδώ βρίσκεται σύμφωνα με τον Καστοριάδη η ουσιαστική αυτονομία, επεδίωξε να δημιουργήσει μια «θεωρία», με την παραδοσιακή έννοια, για την ψυχή, να την υποτάξει δηλαδή στην καθοριστικότητα και στην κληρονομημένη συνολο-ταυτιστική λογική.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο συναντάται το πρόβλημα του καθορισμού της ψυχής και της διαδικασίας του εκκοινωνισμού της με το πρόβλημα της κατανοησιμότητάς της και της υπαγωγής της σε μια ορθολογικότητα.

Τα προβλήματα που θέτει η ψυχανάλυση (όπως εξάλλου και η φυσική και το κοινωνικο-ιστορικό), είναι, σύμφωνα με τον Καστοριάδη, ασύλληπτα με τα μέσα αυτού που ονομάζει συνολο-ταυτιστική λογική, δηλαδή τη λογική του καθορισμού που αφορά στις σχέσεις της αιτιότητας (αίτιο προς αιτιατό), του τελικού σκοπού (μέσο προς σκοπό) ή της λογικής συνεπαγωγής. Κάθε τέτοιο σχήμα δεν αποτελεί ουσιαστικά παρά μια ταυτότητα, προϋποθέτει μια τελειωμένη καθοριστικότητα και μια σχέση που οδηγεί πάντα στο ταυτό παρά την εξωτερική διαφορά των φαινομένων. Δεν πρόκειται εδώ για τη διαφοροποίηση του εργαλειακού λόγου από τη διαλεκτική —την οποία ο Καστοριάδης θεωρεί εκδοχή του λογικισμού—³ αλλά για το αίτημα της επεξεργασίας μιας νέας λογικής που δεν θα είναι «οργανωμένη στην έσχατη ουσία της σύμφωνα με τους νόμους του διακεκριμένου και του ορισμένου»³, αλλά θα ερείδεται σ' αυτό που ο Καστοριάδης ονομάζει μαγματικό χαρακτήρα των φαινομένων.

Αναρωτιέται κανείς για τη δυνατότητα ή και για την αναγκαιότητα επεξεργασίας μιας νέας λογικής κι εντέλει για τις οντολογικές προϋποθέσεις που κάτι τέτοιο θα έθετε. Το ζήτημα είναι ασφαλώς γνωσιοθεωρητικό, αφορά το όντως είναι και ξεπερνά κατά συνέπεια πολύ τα όρια της συζήτησης για την ψυχανάλυση.

Η αντίληψη για το μαγματικό χαρακτήρα του κοινωνικο-ιστορικού μεταφέρεται από τον Καστοριάδη αυτή τη φορά στο πεδίο του ασυνειδήτου: «Ο τρόπος του είναι του ασυνειδήτου είναι ο τρόπος ενός μάγματος»⁴.

Το υλικό του ασυνειδήτου είναι η παράσταση (Vorstellung), ενώ το ασυνείδητο είναι ένας «ενιαίος παραστασιακός/αισθηματικός/προθεσιακός ρους»⁵, ο οποίος δεν υποτάσσεται στη διακριτικότητα και την καθοριστικότητα που επιβάλλουν η γρηγορούσα γλώσσα και η νοητικότητα.

Πράγματι, όπως έδειξε ο Freud, η ονειρική διεργασία και η διαμόρφωση των νευρωτικών συμπτωμάτων δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές έξω από τη λογική που επιβάλλει η συμβολική γλώσσα. Όμως ο Καστοριάδης θεωρεί ότι η συμβόλιση δεν μπορεί να εγκαταστήσει μια σχέση διαυγή, να θέσει μέσω της ενεικόνισης κάτι αντί για κάτι άλλο (π.χ. το σπίτι=εγώ), αλλά ότι είμαστε εκ των πραγμάτων υποχρεωμένοι να μιλάμε πάντοτε, είτε στο όνειρο είτε στο παραλήρημα, για συγχώνευση και αδιακρισία της παράστασης. Η ίδια η ερμηνεία του ονείρου δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα πρόσκαιρο σχήμα, μια υπόθεση που

στην πραγματικότητα δεν μπορεί καθόλου να επαληθευτεί, αλλά να λάβει μόνο μια σχετική ισχύ στα πλαίσια της αναλυτικής διαδικασίας. Ο Καστοριάδης επικαλείται, για να στηρίξει τη θέση του, τις διατυπώσεις του Freud στην *Ερμηνευτική των Ονείρων*, σχετικά με την ακαθοριστία, την αοριστία και την απειρία του νοήματος του ονείρου, που επιβάλλεται από την ίδια τη φύση του πράγματος.

Ας μας επιτραπούν στο σημείο αυτό ορισμένες ενστάσεις.

Ο Freud θεωρεί ότι η συμβολική απεικόνιση εναρμονίζεται με τις ανάγκες της ονειρικής επεξεργασίας: α) γιατί η ίδια η φύση του συμβόλου επιτρέπει τη συμπύκνωση περισσότερων συνειρμικών αλυσώσεων, ιδεών με μια έννοια, σε μία και μόνη εικόνα και β) γιατί ο συμβολισμός μπορεί να διαφύγει της λογοκρισίας και να υπαινωθεί αυτό του οποίου την άμεση έκφραση το νευρικό σύστημα δεν μπορεί ν' αντέξει.

Για τον Freud, το όνειρο είναι η βασιλική οδός για το ασυνείδητο. Φαινομενικά ανόητα όνειρα αποδεικνύονται πλήρη νοήματος, κι αυτό το γνωρίζει οποιοσδήποτε έχει μια έστω και μικρή εμπειρία της αναλυτικής διαδικασίας, πολύ περισσότερο δε όποιος έχει υπάρξει ψυχαναλύτης. Η αναγωγή του ονειρικού συμβόλου σ' αυτό ή σ' εκείνο το στοιχείο, μόνο στο χ ή μόνο στο ψ, αλλά αυτό εξαρτάται απ' τον αναλυτή. Η ψυχή δεν είναι αυτό ή εκείνο ή το άθροισμα και των δύο μαζί· αυτό θα το ήθελε ίσως ο στρουκτουραλισμός εν τη απελευσία του, αλλά αυτό που προκύπτει από τη σύμφυση και των δύο στοιχείων. Αυτή ακριβώς η σύμφυση καθιστά και την κάθε περίπτωση ξεχωριστή, διαφορετικά θα μπορούσαμε να αναχθούμε όλοι στο οιδιπόδειο. Κάθε νόημα μπορεί να είναι ιδιαίτερο, δεν σημαίνει όμως ότι είναι μη νόημα. Η επίκληση της ακαθοριστίας και της απροσδιοριστίας επισημαίνει κάτι, απλώς όμως επισημαίνει. Μπορεί το όνειρο, όπως υποστηρίζει ο Καστοριάδης, να μην καταργείται από την ερμηνεία του και μπορεί το παραλήρημα της τρέλας να μην καταργεί την τρέλα, αποτελούν όμως και τα δύο συμπτώματα που υποδεικνύουν, για όποιον ξέρει να τα διαβάσει, τις γενικές κατευθυντήριες προς τη μερική ή ολική λύση του προβλήματος. Το αν και το πώς θα γίνει αυτό ανήκει στην ατομική και κοινωνική επινοητικότητα. Όταν ο Freud μιλάει για τον ομφαλό του ονείρου, το μέρος όπου το όνειρο στηρίζεται πάνω στο άγνωστο, μιλάει για το αναγκαστικό σταμάτημα μπροστά σ' έναν ολόκληρο ανεξερεύνητο κόσμο που απλώνεται πέραν του στοματικού σταδίου. Δεν υπάρχει μόνο το υποκείμενο στο στοματικό, πρωκτικό, φαλλικό ή γεννητικό στάδιο, αλλά το υποκείμενο πέρα κι απ' αυτό, κάτι που με μια έννοια ξεπερνάει την ατομική ιστορία του υποκειμένου. Είναι η ίδια η ιστορία του είδους, όπως αναδύεται μέσα από το ζωικό βασίλειο μαζί με ολόκληρη τη διαδικασία του εξανθρωπισμού του. Αυτός ο άγνωστος κόσμος που περικλείεται στο ασυνείδητο μπορεί να μην υποτάσσεται άμεσα στη γρηγορούσα γλώσσα της καθοριστικότητας και οπωσδήποτε δεν γίνεται κατανοητός από τον εργαλειώδη επιστημονικοφανή λόγο (στην πραγματικότητα δεν είναι ούτε καν ανεχτός), δεν σημαίνει όμως αυτό ότι δεν εκφράζεται συμβολικά ή ότι δεν μπορεί να εκφραστεί νοηματικά. Η χρήση των εννοιών της διακριτότητας, της ταυτότητας, του αιτίου και του αιτιατού, μπορεί να μην εξαντλούν τις απαιτήσεις για την κατανοησιμότητα του ασυνείδητου, που κατά μια έννοια τις υπερβαίνει, αυτό όμως δεν συνεπάγεται ότι καταργείται και άπαξ διά παντός η γνωσιμότητά του· πολύ δε περισσότερο που ήδη από τον Kant γνωρίζουμε ότι η γνώση του πράγματος δεν εξαρτάται καθόλου από τις ισχύουσες λογικές κατηγορίες που διαθέτουμε ή που δεν διαθέτουμε.

Όμως θα κατανοήσουμε καλύτερα τη σχέση των ψυχαναλυτικών αντιλήψεων του Καστοριάδη με την αντι-οντολογία —που είναι στην ουσία οντολογική— αν εξετάσουμε την έννοια της πρωταρχικής φαντασμάτευσης (πρωταρχικής φαντασίωσης κατά τον Freud), του πρωταρχικού υποκειμένου.

Η ψυχή είναι για τον Καστοριάδη η ριζική φαντασία, η ικανότητα για αείροο ανάδυση παραστάσεων *ex nihilo*: «Η ψυχή είναι κάτι που μορφώνει, που δεν υπάρχει παρά μέσα και χάρη σ' αυτό που μορφώνει όπως το μορφώνει είναι *Bildung* και *Einbildung* —μόρφωση και φαντασία— είναι ριζική φαντασία που προκαλεί την ανάδυση μιας πρώτης παράστασης από ένα τίποτα παράστασης, δηλαδή από το τίποτα»⁶.

Τι είναι όμως αυτή η πρώτη παράσταση και πώς αναδύεται από το τίποτα;

Επιβάλλεται καταρχήν να διακρίνουμε ανάμεσα σ' αυτό που ονομάζει ο Freud «*Urbphantasie*» (πρωταρχική φαντασίωση) και στην «πρωταρχική φαντασμάτευση» του Καστοριάδη.

Ο Freud θεώρησε ότι οι πρωταρχικές σκηνές που έχουν καθολικό, οικουμενικό χαρακτήρα και είναι ανεξάρτητες κατά έναν τρόπο από την ατομική ιστορία του υποκειμένου (ενδομήτριος κατάσταση, σκηνή της γονεϊκής συνουσίας, φόβος του ευνουχισμού) βρίσκονται στον πυρήνα της φαντασιωσικής ζωής των ανθρώπων, αποπελώντας ουσιαστικά το υπέδαφος, τη βάση για την ανάπτυξη των νευρώσεων. Είναι γνωστό ότι ο Freud δεν έπαψε ποτέ ν' αναζητά την προέλευση αυτών των σκηνών επιδιώκοντας κυρίως να τις θεμελιώσει στην ιστορία του είδους. Σε κάθε περίπτωση, η ικανοποίηση, μέσω της αυταπάτης ή της ψευδαίσθησης, των φαντασιώσεων που συμμετέχουν στην οργάνωση του ψυχιισμού αντιπαράθεται στην εγκαθίδρυση της αρχής της πραγματικότητας και της προσαρμογής του υποκειμένου σ' αυτή.

Από την πλευρά του ο Καστοριάδης θεωρεί ότι ο Freud δεν κατόρθωσε ουσιαστικά να σκεφτεί το πρόβλημα της φαντασίας έως το τέλος του και, παρασυρμένος από τη θεσμισμένη ορθολογικότητα της εποχής του, αντιπαράθετε στη φαντασία το πραγματικό-ορθολογικό. Η διάκριση αυτή είναι, κατά τη γνώμη του, πέρα για πέρα ψευδής.

Για τον Καστοριάδη, η πρωταρχική κατάσταση του υποκειμένου, η πρωταρχική σκηνή, φαντασίωση ή φαντασμάτευση, είναι μια κατάσταση απλής ενότητας του υποκειμένου —ο όρος χρησιμοποιείται καταχρηστικά— με το αντικείμενο, που είναι ο μητρικός μαστός. Αυτή η πρωταρχική παράσταση συνοδεύεται από το αίσθημα της απόλυτης πληρότητας και της πρόθεσης —πάλι ο όρος είναι καταχρηστικός— παραμονής εσαεί σ' αυτή την κατάσταση. Πρόκειται για κάτι περισσότερο από ναρκισσισμό, για μια κατάσταση αυτισμού, όπου το εγώ ισοδυναμεί με το αυτό και το αυτό με το εγώ, όπου υποκείμενο και αντικείμενο είναι το ίδιο, όπου εγώ είναι ο κόσμος και ο κόσμος είναι το εγώ. «Το υποκείμενο είναι η σκηνή του φαντάσματος (συγχρόνως: στοιχεία, οργάνωση, “σκηνοθέτης” και σκηνή με τη στενή έννοια του όρου), διότι το υποκείμενο υπήρξε αυτή η αδιαφοροποίητη μονήρης κατάσταση»⁷. Το υποκείμενο είναι όλα, το παν, εκ πλήρωσης του πόθου που έχει πραγματωθεί πριν καν να έχει υπάρξει ως πόθος. Σ' αυτή ακριβώς τη σκηνή ερείδεται για τον Καστοριάδη η μεταγενέστερη ιστορία του υποκειμένου, όλο το είναι της ψυχής. Αυτή η ακαθόριστη κατάσταση, που είναι με τους όρους της συνολο-ταυτιστικής λογικής αδύνατο να λεχθεί, αυτή η κατάσταση της μη-διαφοροποίησης, της μη-διακριτότητας, όπου αίσθημα, παράστα-

ση, πρόθεση, βλέψη είναι ταυτά, αποτελεί, για το υποκείμενο, το αντικείμενο μιας αιώνιας νοσταλγίας. Είναι όμως ταυτόχρονα και κάτι περισσότερο, κάτι απείρως πιο σημαντικό: είναι η μήτρα του ίδιου του νοήματος. Παρά τον εκκοινωνισμό του, το υποκείμενο θα διατηρήσει εσαεί τον πόθο, τη βλέψη για συσχέτιση και ολική νοηματοδότηση. Η ratio βρίσκεται ακριβώς σ' αυτό: «στη μεταμόρφωση της ενοποιητικής τρέλας»⁸ και στην εξάρτηση της διαφοράς, της ετερότητας που θεωρείται εκδήλωση του ταυτού. Η παραστατική ροή της ψυχής, που δεν σταματά παρά με το θάνατο, έχει ως πρότυπο αυτή την πρωταρχική σκηνή όπου ο εαυτός ταυτίζεται με το όλον και το όλον με τον εαυτό.

Βλέπουμε ότι ο Καστοριάδης θέτει την αρχή του υποκειμένου και του νοήματος σ' αυτή την πρωταρχική φαντασιακή κατάσταση. Δεν έχει τίποτα να πει για τα βαθύτερα στρώματα της ιστορίας της ψυχής ούτε για την κληρονομημένη ιστορία της. Δεν έχει τίποτα να πει για μια πλευρά πολύ πιο ουσιαστική, απ' αυτή την ταύτιση βρέφους μαστού, που είναι ότι στην πραγματικότητα η ταύτιση αυτή είναι μια συμπάσχουσα ταύτιση, μια ένιση, αφομοίωση, εκχώρηση εαυτού σε αυτό που αποτελεί το αντικείμενο της ηδονής. Η σύνδεση με τον κόσμο, με το όλον, η αντανάκλαση του εαυτού στον κόσμο, δεν συμπίπτει με την κατάσταση του αυτισμού, αλλά με την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης που ξεκινά σ' αυτό ακριβώς το στάδιο. Η ενσυναίσθηση στηρίζεται σ' αυτό: στο ότι, εξαιτίας της ταύτισης του βρέφους με τη μητέρα, ο πόνος της μητέρας κατά το θηλασμό γίνεται πόνος του βρέφους: πονάω αν πονάς κι αυτό, πέρα από κάθε πρωταρχικό ναρκισσισμό ή αυτισμό, αποτελεί το πρώτο στάδιο του εξανθρωπισμού του βρέφους. Η αντικατάσταση του μαστού από την πιπίλα αποτελεί το ψυχικό οργανωτικό πρότυπο του φετιχισμού —της αντικατάστασης της σχέσης ανάμεσα σε υποκείμενα από τη σχέση με αντικείμενα— αλλά αυτό αποτελεί άλλη ιστορία. Ο Καστοριάδης δεν λέει τίποτε γι' αυτά αλλά, αντίθετα, βλέπει στην ανάγκη του εκκοινωνισμένου ατόμου για καθορισμό του είναι και νοηματοδότηση τον αυτισμό. Ο μαστός είναι το νόημα κι ο πτών μαστός το μη-νόημα.

Όμως η νοσταλγία της πρωταρχικής αδιαφοροποίητης ενότητας, είτε αυτή ερείδεται στην ενδομήτριο ζωή είτε στο στοματικό στάδιο, δεν αποτελεί τη μήτρα του νοήματος, αλλά τη μήτρα του μη-νοήματος, που αγνοεί όχι μόνο το διαχωρισμό, την αντίφαση και τη διαφορά, αλλά και την ενότητα που περικλείει την ετερότητα σ' ένα υψηλότερο και πολυπλοκότερο πεδίο.

Η ratio δεν ερείδεται στην τρέλα, όπως υποστηρίζει ο Καστοριάδης, αλλά η τρέλα ερείδεται στην κατάργηση της ratio. Η νοηματική κατάργηση της ενοποίησης —όχι της αδιαφοροποίητης ενότητας— αλλά της ενοποίησης της πολλαπλότητας οδηγεί στη σχιζοφρένεια. Της οποίας το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι αυτό: ο διχασμός των ψυχικών λειτουργιών και «η διαταραχή των συνειρμών που διέτουν τη ροή της σκέψης»⁹. Τόσο η εξάρτηση της διαφοράς, η ένιση, όσο και η εξάρτηση της ενότητας —πλευρές του ίδιου πράγματος— καταλήγουν εξίσου στην απώλεια του νοήματος, τόσο στο ατομικό όσο και στο συλλογικό επίπεδο.

Η επιβολή του εκκοινωνισμού της ψυχής είναι η ανάδυση του χωρισμού, η εισβολή των άλλων στη σκηνή. Συμπίπτει με τη διατάραξη αυτής της μονήρους κατάστασης και συμβαδίζει με μια ισχυρή αμφυθυμία που έχει να κάνει με το φορέα του μαστού, φορέα της ηδονής. Τα σχήματα ηδονής/απαρέσκειας, φόβου/ενοχής, απόδοσης παντοδυναμίας στον άλλο

χαράζονται βαθιά στην ψυχή και αποτελούν, όχι ασφαλώς το μόνο, αλλά ένα από τα κύρια οργανωτικά πρότυπα για τον ιδιαίτερο τρόπο διαμόρφωσής της. Η αρχική ταύτιση διαρρηγνύεται για να συγκροτηθεί σταδιακά ένα υποκείμενο, απελευθερωμένο από την πρωταρχική φαντασμάτευση της ταύτισης.

Η αυτονομία αυτού του εκκοινωνισμένου υποκειμένου δεν θα εξαρτηθεί από τη μη-νοσταλγία εύρεσης ενός ολικού νοήματος, αλλά από την παραίτησή του από το φαντασιακό. Πιο συγκεκριμένα, από την παραίτηση από τη φαντασμάτευση της ταύτισης, όπου ο άλλος είναι παντοδύναμος, φορέας της αληθείας, εν προκειμένω της ηδονής. Το αληθές νόημα της αυτονομίας συνίσταται όχι μόνο στην αυτο-δημιουργία του εαυτού, όπως υποστηρίζει ο Καστοριάδης, αλλά εντέλει στην παραίτηση από τη φαντασίωση —που δεν είναι η φαντασίωση του καθορισμένου νοήματος αλλά η ψευδαισθητική ικανοποίηση— και στην κατάργηση της νοηματοδότησης του άλλου του παντοδύναμου-εξουσιαστή, στο βαθμό που αποτελεί το μέσο ικανοποίησης της φαντασιωτικής επιθυμίας και την πηγή της ηδονής.

Βιβλιογραφία

- Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράπτα, 1985.
 — *Τα στανυροδρόμια του λαβύρινθου*, εκδ. Ύψιλον, 1991.
 — *La Montée de l'insignifiance*, ed. Seuil, 1996.
 — *Les Carrefours du labyrinthe, Le monde morcelé*, ed. Seuil, 1990.
 S. Freud, *L'Interprétation des rêves*, ed. PUF, 1985.
 — *Au delà du principe du plaisir*, ed. Payot.
 — *Le Moi et le Ca*, ed. Payot.
 — *Métapsychologie*, Gallimard, Paris 1968.
 J.B. Thompson, *Studies in the Theory of Ideology*, Polity Press, 1984.

Σημειώσεις

1. Πρακτικο-ποιητική με την έννοια ότι δεν αποτελεί μια αυστηρά αποδεικτική επιστήμη και ούτε επιτρέπει την αυστηρή τυποποίηση εφόσον αναφέρεται στο νόημα.
2. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράπτα, σελ. 152.
3. Κ. Καστοριάδης, *Τα στανυροδρόμια του λαβύρινθου*, εκδ. Ύψιλον, σελ. 257.
4. *Η φαντασιακή...*, σελ. 392.
5. *Ο.π.*, σελ. 389.
6. *Ο.π.*, σελ. 400.
7. *Ο.π.*, σελ. 417.
8. *Ο.π.*, σελ. 422.
9. Laplanche-Ponralis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, εκδ. Κέδρος, σελ. 481.